



## ПРОЕКЦИИ НА ЕМБЛЕМАТИКАТА НА БЪЛГАРСКАТА РЪКОПИСНА КНИГА В ПРЕДОСВОБОЖДЕНСКИ ИЗДАНИЯ

Лъчезар ГЕОРГИЕВ (Велико Търново, България)

Емблематиката е модерно направление от литературно-книговедските науки в Европа, а и в света. Поредица от международни научни форуми съпътстват нейното съвременно развитие. Световният конгрес по емблематика през август 1996 г. се провежда в големия университетски център — гр. Льовен, фламандска Белгия. Участниците във форума посещават големия музей на печатарската и издателската дейност в Европа „Плантейн — Моретус“, където са изложени редица графични творби, предимно фронтисписи и рисунки от Питер Паул Рубенс, художник-илюстратор в книгите на издателя-печатар Кристоф Плантейн. Един от изтъкнатите изследователи в тази област, белгийският професор Карел Портеман, откроява две тенденции — класификация и систематизация на емблеми в библиографиите по емблематика, и създаването на теории за естетическата функция на емблемите<sup>1</sup>. Белгия и Холандия заемат водещо място в съвременните изследвания в Северна Европа, където Амстердамската школа схваща литературната история като част от историята на културата<sup>2</sup>. Самият проф. Портеман през този период издава луксозното издание на издателство „Бреполс“ — Брюксел „Емблематичните книги от Брюкселския йезуитски колеж 1830—1865 г.“<sup>3</sup> Наред с тези възгледи в западноевропейската кодикология се среща и понятието илюминирани манускрипти<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Борисова, Б. С проф. Карел Портеман „за емблематиката в рамките на литературната история“ (Met prof. dr. Karel Porteman over de emblematiek in het kader van de literatuurgeschiedenis). // И з д а т е л, 1997, № 1–2, с. 7.

<sup>2</sup> Борисова, Б. Цит. съч., с. 8.

<sup>3</sup> Пак там, с. 8а.

<sup>4</sup> По този въпрос виж в: Христова, Б. Украса на българските ръкописни книги. // Б ъ л г а р с к а к н и г а. Енциклопедия. София-Москва, Pensoft, 2004, с. 433. Терминът идва от лат. Illuminare — осветлявам, с който се определя „открояването на части от текста с блестящи цветове“. // Пак там., с. 433.

Уилям Райън и Тигдър Коновар пък откриват в термина визуална комуникация връзка с наследството на миналото<sup>3</sup>.

Съотнесена към традициите у нас, емблематиката на старобългарската ръкописна книга и особено манускриптите след XIII—XIV век имат благоприятно въздействие още в първите проявления на новобългарската печатна книга и в изграждането на българска книгоиздателска традиция до Освобождението. Историята на книгата, литературната история, кодикологията и палеографията имат допирни точки с историята на книгоиздаването и с композиционните особености на доосвободенската книга. Изследването на илюстрациите, фронтисписите, орнаментите, буквените и графичните символи влияе върху цялостното представяне на старобългарските манускрипти. Украсата и орнаментиката, художествено-декоративните елементи проникват плавно и се настаняват в творческата лаборатория на книжовниците и издателите през Възраждането понякога дори по-успешно от самите текстове. Още в бурната епоха на българското Просвещение се формира родният модел при композицията и илюстрацията на изданията и е напълно логично този модел да има своите първообрази в българските манускрипти<sup>4</sup>. Родната ръкописна

<sup>3</sup> Райън, Уилям, Тигдър Коновар. // Графичната комуникация днес. 4 изд. Прев. от англ. М. Балабанов. С., Сиела, с. 59—67. ISBN 978—954—8396—31—8.

<sup>4</sup> В изследването ми са използвани следните източници: Кодов, Хр., Б. Райков и Ст. Кожухаров. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. Т. 1. С., 1985. Прилож. табл. СХХIV (л. 170 а); Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806—1878. Т. 1. Съставл. М. Стоянов, С., Наука и изк., 1957; Стоянов, М. Букви и книги. С., Наука и изкуство, 1978; Данчев, Г. Владислав Граматик. Книжовник и писател. С., БАН, 1969; Христова, Б. Опис на ръкописите на Владислав Граматик. В. Търново, ПИК, 1996; Караджова, Д. Котленският книжовен център през XVIII век. Пловдив, Х. Г. Данов, 1994. Като по-обща библиографска информация съм използвал и изданията: Христова, Б., Д. Караджова и Ан. Икономова. Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Т. 1. С., НБКМ, 1982, 366 с.; Кодов, Хр. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., БАН, 1969, 298 с.; Гергова, А. Книгознание. С., Унив. изд. Св. Климент Охридски, 195. 272 с.; Томов, Етим. Български възрожденски шампи. С., Бълг. художник, 1975. 350 с. с ил.; Георгиев, Л. Свишов — издателски и печатарски център XIX — началото на XX век. Свишов, Междунар. фондация Ал. Константинов, 1997. 400 с.; Георгиев, Л. Книгоиздаване и печатни комуникации. (Изследвания за книгата и медните). В. Търново, Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2013. 424 с. с ил. *Взети са предвид и други книговедски проучвания като: Христо Г.*

книга, наред с функциите си като носител на култура и познание, изпълнява и своята естетическа мисия, нещо повече, тя е считана за „декоративна система“ за различните епохи от своето създаване и възниква благодарение на изтощителния и изнурителен труд на калиграфи-преписвачи, художници и орнаментатори, книговезци<sup>7</sup>.

Първи емблематични книги в историята на южнославянското книгопечатане се откриват при книжовника-печатар Макарий в първата южнославянска печатница на кирилица, основана в черногорската столица Цетина в края на XV век. Дело на Макарий са „Октоих“ в две части, „Псалтир“ и „Молитвеник“, в които преобладават растителните елементи, съчетава се балканска и венецианска стилна орнаментика, печата се с помощта на дървени гравюри. След 1566 г. наследилият печатницата на черногореца Божидар Вукович във Венеция български издател от София Яков Крайков въвежда прогресивните за епохата полиграфически технологии, като прилага двуцветен печат, гравюри, плетенични и растителни заставки. Редактира и извършва препечатване на богослужебните издания „Часословец“ (1566), „Псалтир“ (1569), „Требник“ (1569), „Молитвеник“ (1570), сборника, съставен лично от него под заглавие „Различний потребий“ (1572)<sup>8</sup>. Така издателят Яков Крайков става далечен предходник на емблематичната традиция, развита от българските книгопечатници и издатели до Освобождението. Някои изследователи у нас виждат през XVIII век упадък и грубо копиране на миниатюрата, която следва вече печатните образци; по отношение на късните български манускрипти липсват и ясни дефиниции стиловете като „византийския“ (геометричен),

Данов. Старопланинче. Календар за 1856 високосна година, която има 366 дни. Фототипно изд. (Издание по случай 150 години от рождението на Христо Г. Данов). Пловдив, Х. Г. Данов, 1878. 32 с. Даскалова, Кр. Грамотност, книжина, читатели и четене в България. С., 1999, с. 90; Денев, В., В. Кисьова, М. Караянкова-Генчева. Христо Г. Данов — патриарх на българското книгоиздаване. 1828—1911. Пловдив, 2003. 72 с. с ил.; Радева, Ж. Сборникът през Възраждането. В. Търново, 2012, 310 с. с ил.; Коларов, Ст. Едно светло и благословено начало. Хроника за българската първопечатна книга и нейните създатели от „Служебник“ и „Абагар“ до „Неделник“. // К н и ж о в н и светове. Очерци и етюди. Ред. Л. Георгиев. Велико Търново, Фабер, 2012, с. 191—226.

<sup>7</sup> Христова, Б. Българската ръкописна книга IX—XIX век. // Б ъ л г а р с к а книга. Енциклопедия. София-Москва, Pensoft, 2004, с. 91.

<sup>8</sup> Парижков, П. Апостоли на книгата. Кн. I. С., 1984, с. 8—9; Атанасов, П. Яков Крайков. Книжовник. Издател. Гравьор. XVI в. С., 1980, с. 144.

„неовизантийски“, „балкански плетеничен“, „растителен“<sup>9</sup>. Между XV до средата на XVII век доминират създадените от Етрополската школа калиграфски и орнаментални норми (школата на Етрополски манастир „Св. Троица“), с наличието на зооморфни, антропоморфни и растителни мотиви, заставки-миниатюри, морастителни и плетенични орнаменти и инициали, ярка цветност на изображението, позлата<sup>10</sup>. Геометрично-плетенични растителни мотиви се прилагат в средногорската ръкописна традиция от книжовниците от Аджар, Карлово и Куклен, в маргиналните бели пространства се появяват дори изображения на човешки лица.

В ръкописните паметници от Котленският книжовен център през XVIII век се налага използването на хартия от първата отоманска фабрика в град Ялова (Мала Азия) с филигран-воден знак три луни, воден знак корона със звезда и полумесец, хералдични мотиви фронтон, цвят, стилизация на стативи за шапки, трайни черни и тъмнокафяви мастила за текста, а за заглавия, маргиналии и инициали огнено червено, малиново червено, специфични подвързии с орнаментални елементи по кожата (напр. в манускриптите на даскал Милко Котленски и поп Стойко Владиславов—Софроний, които сами изработвали и орнаментирали подвързиите на ръкописните си книги)<sup>11</sup>.

Емблематиката при печатните издания на българските католици води началото си от издаденото през 1651 г. от Филип Станиславов компилативно съчинение „Абагар“. Характерни за изданието са гравюрите на Богородица и някои светци, орнаментиката на началната заставка, нестандартното отпечатване върху дълги листи (ивици). Предшестващо новобългарската печатна книга е и емблематичното издание на Христофор Жефарович „Стематогрфия“ (Виена, 1741), в което се съдържат необичайни емблематични изображения — седем видни южнославянски личности, между които Свети Кирил и Свети Методий, а в първата част са

<sup>9</sup> Христова, Б. Украса на българските ръкописни книги. // Българска книга. Енциклопедия. София-Москва, Pensoft, 2004, с. 435—436; Коцева, Е. Елементи на украсата на ръкописната книга. // Изкуство, 1976, № 9, с. 30—37; Джурова, А. Орнаменталните стилове в ръкописната книга на Втората българска държава. // Славянска палеография и дипломатика. Т. 1. С., 1980, с. 203—212; Райков, Б. Украсата на българските ръкописи от 15—18 век. // Славянска палеография и дипломатика. Т. 1. С., 1980, с. 213—218.

<sup>10</sup> Христова, Б. Украса на българските ръкописни книги. // Цит. съч. Българска книга, с. 435.

<sup>11</sup> Караджова, Д. Котленският книжовен център през XVIII век. Пловдив, Х. Г. Данов, 1994, с. 167—179.

поместени и гербовете на славянските държави, с емблемата и на българския лъв. Под влияние на европейската традиция Жефарович работи медни гравюри с висока художествена стойност. Емблематичните си приноси утвърждава и в следващата своя книга „Пътуване до Йерусалим“. През 1792 г. Марко Теодорович от Разлог отпечатва своя „Буквар“, а Атанасий Нескович през 1801 г. в Будапеща издава своята „История словено-болгарског народа“. И двете книги, макар и по-скромно илюстрирани, носят емблематични белези, предхождащи новобългарските печатни издания.

Новобългарската печатна книга се нуждае от подобни опити в ранното книгопечатане, проправяйки си постепенно път през първата половина на XIX век с издания, в чийто графичен облик се откриват най-добрите емблематични традиции, принесени от Средновековието, с най-удачното от манус-криптна емблематика.

Изследователят на ранното българско книгопечатане Петър Атанасов открива приемственост между образците от Търновската книжовна школа през последния век от съществуването на Втората българска държава, и печатаните в румънското печатарско средище Мунтения богослужебни книги „Служебник“ (1508), „Октоих“ (1510) и „Четвероевангелие“ (1512), като намира общи черти в емблематичното оформление — началки, рамкиране, заставки. Самият свещеноносок Макарий в Мунтения е личност, свързана с българските художествени традиции и е лице, различно от известния печатар в черногорската столица<sup>12</sup>. Според П. Атанасов щампарницата в Рилския манастир пък се явява първото графично заведение от края на XVIII век<sup>13</sup>. Дейността на Милетий Македонски, учил печатарство в Русия, е свързана с работата на румъно-българските печатници в Дялго поле и Говора. В издаваните от него книги се използва заставка от първа страница, която изпълнява функцията на графичен лийтмотив и се поставя по-нататък за начало на разделите, подобно на българските манускрипти с богослужебен характер в епохата на Средновековието. В печатаните от Милетий Македонски издания орнаментите и заставките с растителен и геометричен характер се подготвят чрез гравюри от дърво и мед. Присъстват и наборни елементи в ролята на емблем-символи — кръст, земно кълбо, ангелски крила и пр. Готовата орнаментиката се е прилагала в руски богослужебни издания и се среща и в покъсни новобългарски печатни издания<sup>14</sup>.

<sup>12</sup> Атанасов, П. Начало на българското книгопечатане. С., Наука и изкуство, 1959. 242 с.

<sup>13</sup> Атанасов, П. Цит. съч.

<sup>14</sup> Стоянов, М. Букви и книги. С., Наука и изкуство, 1978, с. 131—132.





Ил. 1

Обикнат похват в средновековните манускрипти е миниатюрата, разполагана на самостоятелен лист, под формата на фронтиспис, срещу началната страница на книгата, или между самия текст, илюстрирайки отделни епизоди, герои, но и ктитора на ръкописа. В книгите с богослужебен характер се открояват емблематичните похвати с явно влияние върху родната илюстрационно-оформителската традиция, формираща се през 40-те—50-те години на XIX век — такива са напр. „Служба Фотия“ (виж Ил. 1) за светия отец и равноапостол, патриарха на Цариград Фотий Изповедник, със-

тавена от Неофит Рилски и отпечатана през 1849 г. в цариградската Патриаршеска типография; както и „Служба с житием св. Георгия Новаго“, отпечатана през 1855 г. в Самоков. В книги с нравоучителен характер също се наблюдават впечатляващи графични решения — в „Огледало магеснищи“<sup>15</sup> от Г. Икономов, публикувана в Цариград пред 1855 г. присъства гротескно карикатурно изображение на магьосник в европейски дрехи и сатанинска глава, а изпълнението е чрез литографски отпечатък; в „Поучителни речи“ от Ан. Гранитски, отпечатана в Цариград през 1854



Ил. 2

г., е поместена илюстрацията на птицата-феникс. Напредък бележи графичната композиция на титулните страници и илюстрациите при книги, издадени във Виена — такива са титулите и лицевите корици към „Учител Добре“ (1873) от Йоаким Груев в издателската поредица „Книжница за народа“ (Ил. 2), „Съдружество за памучна фабрика“ (1865) (Ил. 3) и „Упътване за български език“ от д-р Иван Богоров (1869), „Читанка“ от Тодор Икономов (1874), от Йоаким Груев — отново в издателската поредица „Книжница за народа“. Подобни издания, печатани в столицата на Австро-Унгария в печатниците на Леополд Зомер и на



Ил. 3

<sup>15</sup> Икономов, Георги. Огледало на гръко-арнаутските магеснищи, шарлатани и бияро-бузаджини, хикими. Нареди един българин. Цариград, 1855. 17 с. 1 литографски образ-карикура.

Янко С. Ковачев и С-ие, ползват тенденциите в книжната емблематика на века, но в орнаментиката са изразени детайли и мотиви, свързани с традиционната графика на късната старобългарска ръкописна книга.

След османското нашествие и нанесения тежък удар върху Търновската книжовна школа центровете на духовен живот се изместват в Западна България, като новите явления в ръкописната традиция се наблюдават през втората половина на XV век, когато книжовниците от Рилския манастир внасят в ръкописната илюминация източни елементи, каквито не се срещат в по-ранни български паметници<sup>16</sup>. В тази ръкописна илюминация при авторите на Софийската книжовна школа от XVI век намира място миниатюрата под влияние на Кратовската художествена школа на поп Йоан Кратовски. В началото на XVII век водещо място в емблематиката заема Етрополската калиграфска художествена школа, а през втората половина на столетието като важно средище се очертава Карлово-Аджарската школа. За значителния период XV—XVIII век в орнаментиката на българските ръкописи се наблюдават няколко основни мотива — плетеница (отначало с геометричен характер, а по-късно лентова (или кръгова), кръстен мотив, птица, човешко лице, заставки с илюстриращи образи и сложни сюжетни композиции — характерни за сборниците с поучителни слова (дамаскини)<sup>17</sup>.

В считаната за първо новобългарско печатно издание книга на Софроний Врачански „Кириакодромион сиреч Неделник поучение“ (1806) са налице белезите на осмислено емблематично творчество, съхранило богатството на орнаментика от старобългарските манускрипти — с фронтисписната гравюра, винетките, заглавната страница, наподобяващи заставка със свод и обрामчени с орнаменти колони с кръстове. Маньо Стоянов в своите проучвания за началната буква в българската книга, проследявайки мястото и функциите ѝ като рубрика, инициал, украсителен елемент в ръкописните и печатните издания, сочи голямата, изградена от отвесни и хоризонтални линии началка на предговора към „Кириакодромион“ и допълва примера си с издания, в които се съдържат сполучливо изработени началки при малкото българско „Евангелие“ на издателя Петър Сапунов (Букурещ, 1828) и големите богослужебни евангелия на Александър Екзарх (Цариград, 1858) и Н. Несторов (Русе, 1865)<sup>18</sup>. При последните две издания се използват черни ленти с цветя и листа, плътни

<sup>16</sup> Райков, Б. Орнамент и миниатюра в българските ръкописи от XV—XVIII век. С., 1979, с. 2.

<sup>17</sup> Райков, Б. Цит. съч. Орнамент и миниатюра в българските ръкописи от XV—XVIII век, с. 3—4.

<sup>18</sup> Стоянов, М. Началната буква. // Б у к в и и книги. С., 1978, с. 8.

линии със сенки и аканти. Мнението на автора е, че са използвани чужди клишета. Още на първия лист в „Кириакодромийон“ е композирана гравюра; позициониран е и интересен колофон в долния край на л. 51 Б, ограден на четири места от кръстчета, което говори за придържане към емблематичните традиции на българската ръкописна книга. Второто издание под заглавие „Евангелие поучително“ излиза доста по-късно, през 1856 г. в печатницата на д-р Данило Медакович в Нови Сад под редакцията на свищовския учител и издател Теодор Хрулев, като изданието се реализира с материалната подкрепа на друг книжовник и издател от Свищов — Иван Стоянов Мерданчанина. Титулната страница в горния край над заглавието е с композирана гравюра, изобразяваща ангел хранител, като текстовете са обградени от стилна орнаментирана рамка, обхващаща в правоъгълник страницата. „Неделник поучение“ претърпява до Освобождението още две издания — в Букурещ през 1865 г. и в Белград — 1868 г. В тях печатарите вече влагат европейските достижения в емблематиката на печатната книга. Определено влияние на средновековната българска ръкописна книга се забелязва най-вече при първото издание. Известно сходство в неговата титулна страница може да открием при началната страница на „Четириевангелие“ (Сучавско) от 1529 г. в ръкописната сбирка на Рилския манастир<sup>19</sup>.

Правителствената печатница в Крагуевац и сетне в Белград, изпълняваща поръчки на български автори и издатели като Емануил Васкидович, Неофит Бозвели, Аверкий Петрович, Никола Карастоянов и Христати Павлович, се придържа близо до издателските им замисли и печата такива илюстрации в техните книги, които стоят близо до традициите на старобългарската емблематика.

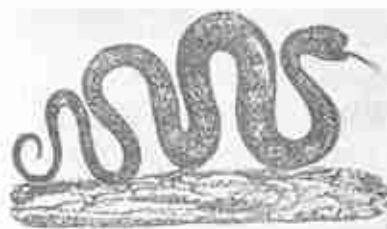
В първото детско енциклопедично издание „Славенобългарско детство“ (част 2.) от архим. Неофит Бозвели и Ем. Васкидович, излязло през 1835 г. в Крагуевац, на с. 56—57 са отпечатани диагонално разположени илюстрации — птици и ангелчета, тематично свързани със спецификата на жанра, отделяйки подобно на старобългарските емблематични книги края и началото на отделните части от изданието. Интересен фронтиспис е представен след втора страница на книгата „Първа понятия за Детинско употребление“ от Ем. Васкидович (Белград, 1847). В същото издание разнообразни по кегел шрифтове изпълват на с. 3 посвещението на автора към султан Абдул Меджид, завършващо с красив орнамент. Вътрешно-титулната страница с. 1 от книгата е отпечатана с

<sup>19</sup> Райков, Б., Хр. Кодов и Б. Христова. Славянски ръкописи в Рилския манастир. С., 1986, прилож. табл. VI, № 9 — Четириевангелие (Сучавско) от 1529 г. — л. 169 а.



друг, цветно-растителен орнамент. Самата корица на изданието подзаглавието има подзаглавен фронтиспис — група деца, разглеждащи книга. Илюстрация с лика на дете е отпечатана в „Разговори за сърдечно и душевно образование“ от сръбския архимандрит Гаврил Попович, превод на Аверкий Попович (Белград, 1847). Не бива да се забравя, че книгата се издава с „иждивението“ на бъдещия виден издател Иван Момчилов, основал издателско-книжарско сдружение в Търново през 1868 г. Книжовникът и издателят Момчилов добре е познавал и следвал емблематичните традиции на българската ръкописна книга от Средновековието — доказват го петнадесетте негови издания — богослужебни, буквари, граматики, землеописания, отправени най-вече към началния курс на обучение, дори едно „Описание на светия град Йерусалим и изобщо на светите места на Изток“ (1865). С малки изключения Ив. Момчилов изработва книгите си в печатницата на Леополд Сомер (Зомер) във Виена и налага, особено при издания с църковен характер като „Кратка свещена история“ (1868), „Свещен православен катехизис за народните ни училища“ (1869), „Църковен цветник“ (1869) и др. елементи от емблематичното оформление, близко до средновековната ръкописна традиция, съчетавайки ги със съвременното за епохата полиграфическо оформление. Затова книгите на Момчилов стават широко популярни, а организираното от него дружество продължава да функционира и след смъртта му, дори и след Освобождението<sup>20</sup>.

В средата на 50-те години на XIX век и печатниците в Цариград, изработващи български книги, са се съобразявали с определени изисквания към илюстрирането, което не е далеч от традициите в емблематиката на старобългарската ръкописна книга — такива се забелязват в „Малка енциклопедия или първоначални познания за деца“ (виж графичните рисунки със змията и пауна, ил. 4 и ил. 5) от Тодор Шишков (2. и 3. изд. Цариград, печ. Цариградски вестник, 1857).



Ил. 4



Ил. 5

<sup>20</sup> Георгиев, Лъчезар. Книгоиздаване и печатни комуникации. Изследвания за книгата и медиите. Велико Търново, Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2013, с. 322–331.

От белградските издания на Христаки Павлович можем да посочим „Граматика Славено-болгарска“ (2. изд. 1845; 1. изд. 1836, Будапеща), с емблематична украса под заглавието на титулната страница; „Писменик общеполезен“ (Белград, 1835) — с растителен орнамент над заглавието, върху вътрешно-титулната страница, която освен с орнаментика е разчупена и с разнообразен кегел от големи и по-дребни шрифтове. По-модерна графична стилистика внасят илюстрациите, напомнящи миниатюри с определен сюжет в „Упътване за българский език“ (Виена, печ. Леополд Сомер, 1869) от Иван Богоров и „Ръководство за словосъчинение на българский язык“ от Тодор Икономов (Виена, Бълг. печ. Я. С. Ковачев, 1875).

Фронтисписът на Христаки Павлович, близък по емблематика до старобългарската миниатюра, в книгата му „Канон молебний святому священномученику Харалампию“ (Букурещ, 1841). Фронтисписът изобразява Свети Харалампий, разговарящ с Бога. В гравюрата е вмъкнат текст, диагонално разположен над главата на светеца и също набран с църковнославянски шрифт. Фронтисписът е сътворен и позициониран под влияние на старобългарската книжна емблематика. През 1843 г. в цариградската печатница „Писмени трудолюбивия Пчели“ е издадена една кратка служба с църковнославянски шрифт, от 28 с., за Свети Харалампий Магнисийски Чудотворец под редакцията на Неофит Рилски (превод от йеромонах Е. Хилендарец и Р. Попович от гръцки). През 1849 г. Н. Рилски издава и по-горе споменатата служба за мъченика патриарх Фотий. И двете литографии, изработени в Цариград, издателят помещава в службите, следвайки принципа на миниатюрната илюстрация в старобългарските издания. За пръв път в „Български буквар“ на Г. Бусилин, издаден през 1844 г., се появява фронтиспис на създателите на българската азбука светите братя Кирил и Методий.

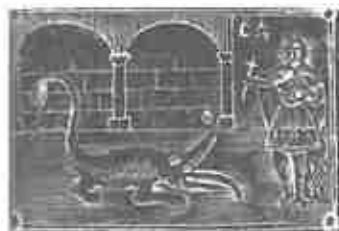


Ил. 6

Самоковският печатар-издател Никола Карастоянов в един доста голям период от своята дейност — 30-те—70-те години на XIX век, сам изработва шампите и гравюрите за своите издания, в чиито фронтисписи, надзаглавни илюстрации и винетки личи ясно изразено влияние на старобългарските емблематични традиции. В „Молитва на святого великомученика Мина, кога се некому нешто изгуби или украде и от житието с няколко чудесни на святого“ (1872) върху заглавната страница буквално е шампована заставка с вграден образ на Св. Мина. Близостта

със старобългарските ръкописи се допълва от църковнославянския шрифт. Най-големият син на самоковския издател-печатар — Анастас Карастоянов, се изявява като отличен илюстратор на книгите в тази

печатница, които изработва от дървени и медни гравюри; изявява се и като отличен гравьор на шампи. На с. 3 в книгата на дупничанина Христо Димитриевич „Служба с житием и страданием светаго великомученика Георгия Новаго“ (Самоков, печ. Н. Карастоянов, 1854) иллюстраторът Анастас Карастоянов обнародва своя гравюра-фронτισпис с образа на мъченика за християнската вяра Георги Нови (Ил. 6).



Ил. 7

Впечатляващи са илюстрациите на Анастас Карастоянов към книгата „Страдание светаго славного великомученика Христова Димитрия“ (Самоков, 1852)<sup>21</sup>. За илюстрацията „Св. Димитрий и змеят“ (Ил. 7) в същата книга е използвана медна гравюра 83x50 мм<sup>22</sup>. Пак в това издание обаче други илюстрации (Ил. 8) и (Ил. 9) със Св. Димитър са изпълнени с гравюри върху дърво.



Ил. 8



Ил. 9

<sup>21</sup> Страдание светаго славного великомученика Христова Димитрия, преведено на язык славеноболгарский за полза на православните, напечата ся от Николай Карастояновича, книгопродавца в Самокове, 1852. 48 с. 4 образи. Църков.-слав. шрифт.

<sup>22</sup> Гравюрата е с размери 83x50 мм. Пази се в градския исторически музей на Самоков. По този въпрос виж: Томов, Евтим. Български възрожденски шампи. С., Бълг. художник, 1975, с. 69.

Подобни емблематични похвати ни отвеждат към образци от фронтисписната миниатюра на XVI век като „Четириевангелие“ (НБКМ 65), „Требник на даскал Филип“ от 1685 г. (НБКМ 972), „Поп Пунчов сборник“ от 1796 г. (НБКМ 693) и др.<sup>23</sup>

Излезлият през 1824 г. в Брашов „Буквар с различни поучения“ на д-р Петър Берон, преиздаден от Зах. Каркалеки в 1841 г. — Букурещ, както и други сродни издания-буквари — на Василий Ненович (1826), на Г. Бусилин (Москва, 1844), „Буквар или Началное учение“ (Москва, 1851) от х. Найденов и Иваномир Татарпазарджичанин, носят едни или други емблематични белези, издаващи връзки със старобългарската ръкописна книга пряко, или пък опосредствано — чрез църковнославянските издания, печатани в Русия. Това е характерно и за много други учебници, школка и особено богословска книжнина през Възраждането, отпечатвана в съседни на Османската империя държави. Естествено е, новобългарските издания, излезли в големите издателски центрове — Виена, Будапеща, Париж, Одеса, Москва, да носят също характеристиките и спецификата на европейското емблематично оформление.

Един от първите български печатари през Възраждането — хаджи Теодосий Синаитски, в изданията си — предимно с богослужебен характер, следва емблематичната старобългарска традиция и прилага заставки, животински, растителни и геометрични орнаменти от XIII—XIV век, както и гравюри, близки до среднобългарската миниатюра, което е знак за приемственост в емблематичното композиране на книгата. Така е илюстрирана „Служение еврейско“, превод от гръцки на Натанаил Зографски (Солун, печ. Т. Синаитски, 1839) с ефектна заставка с кръст в средата,

както и авторската книга на Теодосий Синаитски „Кратко описание двадесет манастирей обретающиеся во святой гору Атонской“ (Солун, 1839, 10 л.)

И в цариградската печатницата-издателство на в. „Македония“ излизат български книги, в които се налага навлязлото в полиграфията печатане с граждански шрифтове, но все още за специалните текстове и орнаментиката, свързани с богослужебната



Ил. 10

<sup>23</sup> По този въпрос виж и някои емблематични примери, публикувани в: Стоянов, М. Цит. съч. Букви и книги, прилож. № 25; № 26; № 40.

традиция, се прилагат съответстващи графични подходи и набор от църковнославянски букви, както е използвано (Ил. 10) в „Ръководство по звучната метода за учителите в първоначалното училище“ (Цариград, Македония, 1872) от Райчо Михов Каролев (1846—1928).

Рамкирането на титула при възрожденската книга следва традицията заглавната страница при българските манускрипти да се поставя в рамка. Добър пример за този графичен подход е заглавната страница-корица на първата книга (Ил. 11), издадена от Христо Г. Данов — „Старопланинче. Календар за 1856. високосна година, която има 366 дни“<sup>24</sup>, отпечатана в правителствената печатница в Белград (Белградска книгопечатня). Задният капак на корицата има същата орнаментирана в растително-плетеничен стил рамка, като в нея са поставени два кратки поучителни текста „Начало



Ил. 11



Ил. 12

на възпитание“ и „Доброжелателни родители!“.

Бордюри от плетенични линии, фигури и листи украсяват титулните страници на издания дори от набралото известен опит българско книгоиздаване в през 60-те години на XIX век като „Сионски песнопевец“, „Разбойникът в Балкана“ (П. Р. Славейков), „Църковен цветник“ (Ив. Момчилов); появяват се и бордюри-рамки на титули в преводни издания като „Меропа“ от Волтер (прев. П. Сребров; Цариград, 1872) и в късни печатани житиеписи като „Житие на Григорий Омиритски“ в превод на Ав. Попстоянов (Белград, 1852). Дори пасторалните мотиви в „Аделаида алпийска пастирка“ (Белград, 1857) от Кръстю Пишурка (Ил. 12) напомнят композиционната специфика на миниатюрите в късните български манускрипти.

В други издания пък се прилага оформление-портал в страницата за посвещение на печатното издание, каквото се открива в издадената през 1854 г. от Анастас Гранитски в цариградската печатница на Тадей Дивит-

<sup>24</sup> Старо-планинче. Календар за 1856. високосна година, която има 366 дни. С прибавление правила за холера. Нарядил Х. Г. Данов. В Белградска книгопечатня, 32 с. Църк.-слав. шрифт.





Ил. 13

чийн преводна книга „Практическа медицина“<sup>25</sup>. В това издание надписът в авторското посвещение (Ил. 13), отправено към сръбския дипломатически представител в Цариград „ЕГО ВЫСОКОБЛАГОРОДИО МИЛОСТИВОМУ ГОСПОДАРЮ К. НИКОЛАЕВИЧУ“, е набран с получер шрифт — главни букви, а в останалите редове по-надолу е спасен йерархическият композиционен принцип за осово позициониране и йерархическо разположение от голямото към по-малките заглавни елементи и от по-значимите в съдържателно отношение лексикални конструкции към второстепенните, при това вградени в доста ефектен портал-вход към книгата, наподобяващ ико-

ностаса в църковен православен храм.

Краен и начален орнамент, близки до стила на средновековната българска емблематика, откриваме в друга книга за нуждите на църковното ни образование: „Библическа повест вехтаго завета за юност“ от свишовските издатели Константин Теодорович и Георги Владикин (Будапеща, 1847, с. 46—47). И в печатницата на Дунавския вилает в Русе, просъществувала от 1864 до 1878 г., някои от изданията носят сходна орнаментика с тази на старобългарските печатни издания. Така са оформени, най-често с подходящи графични символи под заглавието и подзаглавието, както и с различни по големина църковнославянски шрифтове, книгите на отец Матей Петров Преображенски: „Молебни канони ко святому славному мученику Мине за изгубена вещь и ко св. священомученику Антипе за зъбобол и главобол и за други болести“ (1867), „Подобни на осъмтях гласове“ (1867), „Притчи Варлаамови“ (1868), „Защита на православието нападиато от протестантските мисионери с разни брошури“ (1870), „Приказки или нравоучителни примери за прочитание на всекиго, който желае своето поправление“ (1872). Склонност към традициите на старобългарската емблематика се проявява и при други автори и издатели, ползвали вилаетската печатница в Русе: Тодор Хаджистанчев с истори-

<sup>25</sup> По този въпрос виж: Стоянов, М. Цит. същ., с. 134. Цялостното описание на тази книга е: Практическа медицина. Разделена на три тома. Съчинение Д. Пирова. Превел на български Анастасий П. Петрович Гравитский от Котел или Казан в България, бивший ученик на Императорската в Константинопол отоманска медико-хирургическа академия на Галата-Сарай и проч. Том първий. Константинопол, типография Т. Дивитчиянова, 1854. 20, 534, 2 с., 2 табл. Църк.-слав. Шрифт.



Ил. 14

от печатницата на А. Дамянов в Смирна: „Психология или душесловие за учение на децата“ (1844) и „Благонравни учения“ (1843); сложна орнаментика върху титула пък става носител на естетическа функция в „Кратка читанка“ (Ил. 14) от П. Р. Славейков (Цариград, печ. на в. Македония, 1869. 28 с.).

Две издания със сходно тематично съдържание излизат в началото на 50-те години на XIX век — „Езопови басни“ (Букурещ, печатница на Св. митрополия, 1852 — на кор. Басненик) е преведена и „наредена“ от Петко Р. Славейков, и „Езопа фригийскаго баснотворца басни или приказки“ (Белград, Княжеско-сръб. типогр., 1854) в превод и съставителство на Райно Попович (ок. 1773—1858). Изданията носят специфичната емблематика, привнесена от богатата орнаментика на старобългарската манускриптна традиция. Корицата на Славейковата книга е в духа на орнаментиката, очевидно

ческата драма „Кардам Страшний“ (1872), „Ижица Доситея Обрадовича“ в превод на свищовския издател Теодор Хрулев (1868) и др.

Цариградските български печатници — на „Цариградски вестник“ и на П. Славейковия в. „Македония“, се придържат в изработката на отпечатаните книги, предимно при кориците и титулните страници, към растително-плетеничните и звериновите орамчвания, винетки и фронтисписи, характерни за емблематиката на старобългарските ръкописи, както и напомнящи по-късните творби на книжовниците дамаскинари. Лицеви фронтисписи-гравюри се срещат в титулното и коричното оформление на книгите



Ил. 15

близка до традицията на ръкописната българска книга. През 1854 г. в правителствената белградска печатница излиза книгата „Есopa фригийского баснотворца Басни или приказки“ (Ил. 15), преведена и съставена от Райно Попович. Съставителят, а и други наши книжовници-издатели от този период, са отбелязвали тази типография като Княжеско-сръбска книгопечатня, а по-често се среща като: Княжеско-сръбска типография. Заглавната страница на изданието е композирана с правоъгълна рамка, върху която е нанесена богата растително плетенична украса и орнаменти в четирите ъгъла, докато вътре шрифтовете се отличават с

йерархическо степенуване на шрифтове и редуване на получерни и светли букви. Отбелязан е и фактическият книгоиздател — хаджи Найденов Иованович Татарпазарджичанина.

Сътрудничеството на Христо Г. Данов с виенската печатница на Леополд Сомер (Зомер) през 60-те — началото на 70-те години на XX век дава отлични резултати в емблематиката на книгите, предавани за печат от пловдивския издател. Наред със съставителството на книги, Х. Г. Данов е и автор на сполучливи учебници за началния курс, които подобряват постиженията на редица възрожденски книжовници. Удачен пример в тази посока е „Втора четеница за ученици в средни училища с 25 изображения“<sup>26</sup>. Книгата (ил. 16) претърпява четири издания, а това говори за



Ил. 16

нейния успех. Изображенията във „Втора четеница“ са постижение при осъществяването на онагледяваща емблематична връзка между текст и графичен образ, способствайки за по-добра визуална комуникация на късновъзрожденските учебници и помагала. Първите три издания излизат в печатницата на Л. Сомер, а четвъртото вече се печата в печатницата на Я. Ковачев — Виена, през 1974 г., когато тук е съдружник и самият Х. Г. Данов.

В българските печатници, а и в останалите европейски полиграфически предприятия, с които си сътрудничат българските книгоиздатели, използваната сродна емблематика със старобългарската ръкописна книга е предимно по отношение на графичното оформление — заставката, винетката, орнаментното орамчване най-вече на титулни страници, фронтиспис, балкански и растително-геометрични орнаменти, и по-рядко в цве-

<sup>26</sup> Данов, Христо Груев.



намерение да издава дори илюстриран вестник във Виена, което издава готовност за определени творчески нагласи и авторско участие<sup>29</sup>. При това виенската печатница изработва книги с „черни, златни, сребърни бои“ на умерени цени и приема поръчки „ксилографически и литографически“, разполага с двайсет различни видове и големина букви за обикновен и чер набор, с курсивни, заглавни и църковнославянски шрифтове<sup>30</sup>.

Доколко Я. С. Ковачев участва в интерпретацията и има оригинално авторство върху различни емблематични елементи в петдесетината



Ил. 18

осъществени издания на виенската му печатница, навярно ще отговорят бъдещи проучвания в архивите, но фактът, че той е редактор на последните две годишнини на Х. Г. Дановия „Летоструй“ (Ил. 18), а между 1880—1882 г. издава първото наше илюстрирано списание „Българска илюстрация“, дава повод да се пресмисли идеята за заимстването на готови клишета в орнаментиката и илюстрирането, поне що се отнася до онези издания, излезли с участието на Янко С. Ковачев; убеждава ни и останалата негова дейност като издател и печатар след Освобождението.

Първите списания в националната ни периодика също носят сходни черти на старобългарската емблематика — така например сп.

„Летоструй или домашен календар“ (1869—1876), издание на книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук и Велес и отпечатано в печатницата на Л. Сомер във Виена (до 1874 г.; 1875 и 1876 г.: Бълг. печ. на Янко С. Ковачев у Виена), е с позиционирана върху титула (респ. на корицата) групова гравюра, включваща заглавието *Летоструй или Къщен календар* (Ил. 18) в полукръг, подобно на заставката в „Иван-Александровия песнинец“ от 1337 г. (л. 158 а)<sup>31</sup>, или на заставката в

<sup>29</sup> Намерението да издава илюстриран вестник Янко Ковачев заявява в писмо от 7/19 януари 1876 г., написано върху бланка на „Книгопечатница, дърворезница, каменорезница Янко С. Ковачев — Виена“ до съгражданина си в Свищов, художника Николай Павлович. // Народна библиотека „Иван Вазов“ — Пловдив, ф. 1, оп. 58 л. 1—2. Заради Априлското въстание 1876 г. и последващите събития проектът за илюстриран вестник се осуетява.

<sup>30</sup> Кутинчев, Ст. Цит. същ., с. 169.

<sup>31</sup> Кодов, Хр. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969. Прилож. табл. IV (л. 158 а).



„Четириевангелие“ от средата на XIV век (л. 170 а)<sup>12</sup>. Под небесният ангел, разделящ главата на емблематичния комплекс и благославящ, с получер шрифт се намира съответната година в календара.

Емблематичните изследвания се нуждаят от по-аналитично вглеждане в графичното и орнаментното оформление на отделните съпоставяни книги и ръкописи; от съпоставителен анализ, включващ и издателско-полиграфически ретроспекции, който по-пълно и в детайли би разкрил връзките между новобългарските възрожденски издания и старобългарската ръкописна книга. При проследяване на графичната композиция би следвало да се изследват в повече детайли и инициалите, отстъпите, прозорците в текста, шрифтовите семейства и гарнитури, заставките и фронтисписите при българските манускрипти и новобългарските печатни издания, както и някои специфични оформителски средства като филиграни, украсни линии, графични фигури. Емблематичните проекции на българските манускрипти, както е видно и от приведените тук примери, са дали своето отражение при формирането на национална книгоиздателска традиция, способствали са за избистряне и значително подобряване на графичния образ на българските доосвободенски издания, проправяйки пътя и за още по-удачни и находчиви емблематични решения на издателите в композицията на родната ни книга след Освобождението.

<sup>12</sup> Кодов, Хр. Пак там, (л. 170 а).